

**FAZIL İRAVANI AND FAZLI KARA'S ROSE AND NIGHTINGALE
(Conflicts and truth)**

Lütviyye ASGERZADE

Doctor of philological sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi

Orcid id: 0000-0002-8078-3484

Summary Fazil Iravani, who had a great reputation not only in his native İravan, but also among the scientific and religious community of the East, is the author of valuable books. Fazil Iravani, who studied at the oldest Al-Ahzar University in the Islamic world and whose life is connected with Azerbaijan-Mısır-Iran and Irak, writes mainly in Arabic. According to sources, the only work he wrote in the Azerbaijani language is the story of Gul and Bulbul.

The work was translated into German by Joseph von Hammer. The rose translated by Hammer into German belongs to Fazli Kara, not to Fazil Iravani. Hammer's translation of Gül ü Bulbul into German belongs to Fazil Iravani in Azerbaijani sources.

In the article, the artistic destiny of Gül ü Bülbül's work is traced, and the author's identity is examined. The article examines the identity of the author of the work Gül ü Bülbül whose literary destiny is traced.

Keywords: "Rose and Nightingale", Fazil Iravani, Kara Fazli, Joseph von Hammer, Gibb E.J. Wilkinson, De Sugny

**ФАЗИЛЬ ИРЕВАНИ И ФАЗЛИ КАРА: ГЮЛЬ И БЮЛЬБЮЛЬ
(Противоречия и реальность)**

Лютвия Аскерзаде

доктор филологических наук

НАНА, Институт литературы имени Низами Гянджеви

Аннотация. Фазиль Иревани, пользующийся большой репутацией не только в родном Ереване, но и в научной и религиозной общественности Востока, является автором ценных книг. Фазиль Иравани, который учился в старейшем в исламском мире университете Аль-Ахзар и чья жизнь связана с Азербайджаном, Египтом, Ираном и Ираком, пишет в основном на арабском языке. Согласно источникам, единственное произведение, которое он написал на азербайджанском языке, - это рассказ Гюль и Бюльбюль. Работа была переведена на немецкий язык Йозефом фон Хаммером. Роза, переведенная Хаммером на немецкий язык, принадлежит Фазли Кара, а не Фазилу Иравани. Перевод Хаммера Гюль у Бюльбюля на немецкий язык принадлежит Фазилю Иревани в азербайджанских источниках.

В статье прослеживается художественная судьба творчества Гюль у Бюльбюля, исследуется личность автора.

Ключевые слова: «Гюль у Бюльбюль», Фазиль Иревани, Кара Фазли, Йозеф фон Хаммер, Гибб Э. Дж. Уилкинсон, Де Суньи

FAZIL İRAVANI VE FAZLI KARA: GÜL Ü BÜLBÜL (çelişkiler ve gerçek)

Lütviyye ASGERZADE

Prof.Dr.

Nizami Gencevi adına Edebiyat İnstitüsü, Azerbaycan

Özet Sadece memleketi İravan'da değil, Doğu'nun ilim ve dini cemaati arasında da büyük bir üne sahip olan Fazıl İravani, değerli kitapların yazarıdır. Mısır'ın Al-Ahzar Üniversitesi'nde tahsil alan, hayatı Azerbaycan-Mısır-İran ve Irak ile bağlantılı olan Fazıl İravani'nin ilmi eserleri Arapça. Kaynaklara göre Azerbaycan dilinde yazdığı tek eseri Gül ve Bülbül öyküsüdür ve eser Joseph von Hammer tarafından Almancaya çevrilmiştir. Hammer'ın Almancaya çevirdiği Gül ü Bülbül eser Fazıl İravani'nin değil, Fazlı Kara'nındır. Hammer'in Almancaya çevirdiği Gül ü Bülbül eseri Azerbaycan kaynaklarında Fazıl İravani'ye aid edilir.

Makalede, Gül ü Bülbül eserinin sanatsal kaderi izlenir, yazarının kimliğini incelenir.

Anahtar Kelimeler: Gül ü Bülbül, Fazıl İravani, Kara Fazlı, J.V.Hammer, Gibb E.J.Wilkinson, De Sugny

Giriş Ansiklopedik bilgiye sahip olan Fazıl İravani, sadece yaşadığı İravan'da değil, bir bütün olarak Ortadoğu'nun dini cemaatinde de büyük saygı ve yetkiye sahipti. Fazıl İravani'nin hayatı ve kişiliği, İslami bilgi ve fikirlerin yayılması alanındaki faaliyetleri birçok kaynakta yer almaktadır (MAMMADOV, 2018: s.21; MUHAREMLI, 2014: s.79-80; Azerbaycan alimlerinin hayatı, 2015; ÖZTEKİN, 2002: s.44-49; NAZİM, s.357-360; MUSTAFA, 2020: s.42, TANÇ, 2009: s.177). Geniş ve kapsamlı bir bilgi birikimine ve Arapça yazılmış zengin bir bilimsel mirasa sahip olan Fazıl İravani, Doğu tarihi ve din bilimleri üzerine çeşitli tezlerin yazarı olarak Ortadoğu'da da ünlüdür. Fazıl İravani'nin *Tarihi İravan* adlı bir eseri olduğu belirtilmekte. Ne yazık ki Azerbaycan hanlıklarının faaliyetlerinin tarihi araştırması olan İravan ve Garpi Azerbaycan vilayetlerinin tarihine ithaf edilen el yazmasının hangi arşivde bulunduğu meçhul. Bazı kaynaklara göre, "El yazması belki de bugünkü İravan arşivlerinde yok edildi ya da ermeni bir yazar adına yayınlandı. Unutulmamalıdır ki tarihi ve bilimsel eserlerin yazarlarını değiştirmesi bugün hala ermeniler tarafından sürdürülmektedir" (ÖZTEKİN, 2002: s.46). Kaynaklarda (ÖZTEKİN, 2002: s.44; MUHAREMLI, 2017: s.195; ABDULLAYEVA, 2019: s.186) Avrupa'da yayılan ve popüler hale gelen bir eserinin (*Gül ü Bülbül*) varlığından da bahsedilir. Avrupa'da yüksek tirajlı olarak defalarca yayınlanan *Gül ü Bülbül* adlı eser, F.İravani'nin çalışması mı? Yoksa araştırmalarda bir hata ve karışıklık var? Birçok edebi, tarihi ve dini eserin yazarı Fazıl İravani'nin *Gül ü Bülbül* adlı eseriyle ilgili kaynaklara tekrar bakmakta fayda var.

Fazıl İravani ve Gül ü Bülbül eseri Hacı Fuad Nurullayev, *Şeyhülislam Zirvesi: Hacı Allahşükür Paşazade kitabında* (2014) yazır: “Eserleri birçok dile çevrilerek Tebriz, St.Petersburg, Berlin ve Paris'te basılan Fazıl İravani'nin, 186 sayfalık Saflık adlı kitabı Kuzey Azerbaycan'ın ünlü din adamı Ahmed Güzekünaninin gösterişi ile hattat Muhammed Tebrizi tarafından taş basması üsuli ile yayınlanmışdı. Kitabın üzerinde yazarın adı verilmişdir: Fazıl İravani (KOCATÜRK, 2016: s.4). Arapçada temizlik, paklık anlamına gelen saflık kelimesi duygu ve ruhsal saflığı ifade eder. Arapçadaki "kitap" kelimesinin anlamı "toplanma" anlamına dayanmaktadır. Kalemle kitap yazmak, harfleri ve kelimeleri birleştirmek anlamına gelir. Alimlere göre abdest kitabı, konuyla ilgili bilgileri, hadisleri ve ilmi konuları bir araya getirdiği için bu adı almıştır. Ayrıca "kitap" kelimesinin anlamlarından biri de "yazılmış" demektir. İslam bilginine ait Farsça yayınlanan *Kitabut-taharat* (Saflık Kitabı) kitabı Fazıl İravani'nin muhtemelen başka yerlerde, başka dillerde yayınlanan ilk kitabıdır” (Kitabü t-təharət, 1301: s.203). Babak Kerimova göre yazar, eserinde “bilimsel ve dini fikirlerini şiirsel bir dille ifade etmiştir. Bu, Azerbaycan iliminde Hagiri, Fuzuli, Rahmati ve Hatai geleneklerinin bir devamı olarak düşünülebilir” (Kitabü t-təharət, 1301: s.203). Kaynaklarda, yazarın gençliğinde İrevan`da ve Azerbaycan dilinde yazdığı *Gül ve Bülbül* hikayesinin birçok dile çevrilerek Rusya'da (1812-Petersburg), Fransa'da (1826-Paris), Almanya'da (1832-33-Berlin) ve Amerika`da (1850-Fresnan) yayınlanmasından, Avrupa'daki popülaritesinden ve sanat kaderinden de bahsedilmektedir (MİHRELIYEV, 2000: s.196; ÖZTEKİN, 2002: s.44; ABDULLAYEVA, 2019: s.182-188).

Aynı yılda (1812) ve aynı şehirde St. Petersburg'da iki dilde bir kitap yayınlanır; *Gül ve bülbül hakkında ahlaki roman* (ermenice), *Gül ve bülbül hakkında alegorik bir hikaye* (Rusça). Hodgens Markar Geghamyan'ın Fazıl İravani'nin *Gül ve Bülbül* hikayesini ermeni alfabesiyle kopyalayıp St. Petersburg'da yayınlaması intihaldır. Fakat *Gül ve Bülbül*'ün kaderi *Tarih-İrevan*'dan daha başarılı sayılabilir, en azından yok edilmemiştir" (16 ,203-204). Bu tür fikirler bir kaç kaynakta mevcut; (MUHAREMLI, 2017: s.195; Kitabü t-təharət, 1301: s.203-204; ÖZTEKİN, 2002: s.44; ABDULLAYEVA, 2019: s.186 vb.) ve herhangi bir araştırma yapılmadan tekrarlanmışdı. Yine kaynaklara göre; (MUHAREMLI, 2017: s.195; ÖZTEKİN, 2002: s.44, vb.) 1812'de St. Petersburg'da iki dilde yayınlanan *Gül ve Bülbül Le Vaya de Floribal tarafından Fransızcaya çevrilmiş, Paris'te yayınlanmışdı* (1826). Az vakitte ünlenen eser, kısa süre sonra *Joseph von Hammer* tarafından Almancaya çevrildi, iki kez yüksek yörünge ile (1832-1833'te) yayınlandı (HAKIKI, 1966). Bu kez yankılanan eseri Arshak Çobanyan yurt dışında yaşayan

ermenilerin lehçesine çevirir ve *Anahid dergisinin* ilk sayısından itibaren bölümler halinde yayınlar. Derginin 1. sayısından 11. sayısına kadar herkesçe bilinen, ilgiyle okunan ve coşkuyla yankılanan eserinin sonu, en iyi sanat eserlerine parlak bir örnek olarak 1900 yılında derginin 12. sayısında yayınlanır. Son sayfadaki (249) "*Gülün ve Bülbülün Kaynağı*" başlıklı küçük bir not büyük bir sansasyon yaratır. Arshak Cobanyan okuyucuları bilgilendirir: "1892'de Fransız araştırmacı Charles Jorge'nin yeni bir çalışması yayınlandı. Eserin yazarı Alman Türkolog Josef von Hammer tarafından Almanca'ya çevrilen *Gül ve Bülbül* hakkında konuşuyor" (Nurullayev, 2014: s. 46-47). Böylece, ermeni Arşak Çobanyan, *Gül ve Bülbül* eserinin parantez içinde "ermeniyazar" Markar Geghamyan'ın değil, Fazıl veya Fazılı adlı Türk şair Fazıl İravani'nin eseri olduğunu söylüyor. Bunu kabul eden ve doğrulayan ermenilerin kendisidir" (MUSTAFA, 2020: s. 18). Kaynaklara göre Fransız araştırmacı *Le Vaya de Floribal de* konuya açıklık getirerek *Gül ve Bülbül*'ün Türk yazar Fazıl İravani'nin eseri olduğunu belirtir. Hodgens Markar, Fazıl İravani'nin *Gül ve Bülbül*'ü ermenice ve rusça'ya çevirdi ve kendisininmiş gibi yayınladı. *Gül ve Bülbül*'ün orijinali Matenadaran - Mesrop Mashtos'un adını taşıyan Kadim El Yazmaları Enstitüsü'nde saklanmaktadır (MUHAREMLI, 2017: s.195; KOCATÜRK, 2016: s.47). *Gül ve Bülbül*'ün gerçek yazarının Fazıl İravani olduğunu ermenilerin kendileri de itiraf ettikten sonra, bu defa Frezna'da (ABD) tekrar yayınlamaktan utanmazlar. Çalışmanın sonunda A.Cobanyan'ın yazar hakkında bilgi vermesine rağmen, editör Vahe Hayk, *Anahid*'de yayınlanan *Gül ve Bülbül* versiyonunu ermeniyazarın eseri olarak yeniden yayınlıyor (Fazlı, 2002: s.63).

Aslında intihal Ermeniler için bir alışkanlıktır ve bu durum ilk değil. Aynı kaderi paylaşan birçok sanat eserimiz var. Örneğin, ünlü besteci Üzeyir bey Hacıbeyli'nin *Arşin mal alan* adlı eseri Sadrak Magalyan adlı bir Taşnak 1916' yılında *Arşin mal alan*'ı ermeniceye çevirir ve Eriksyan Tiyatrosu'nda sahneler. Oyunun başarısını gören Magalyan daha sonra Üzeyir Bey'in isminden afişlerde bahsetmez. Bu alanda uzmanlaşan S.Magalyan, bu defa çalışmalarını Amerika'ya götürür ve kendi eseri gibi sunar. Ancak eseri kimin yazdığını bilen Amerikalı aydınlardan *Profesör Okorkov, 1924'te New York'tan Üzeyir Bey'e* bir mektup yazar: "Arşin mal alan'ımız burada ve her yerde gösterilir. Çalışmanız Amerika'da büyük bir başarıya ulaştı. Bazı Magalyanlar bu opereti kendisininmiş gibi yazıyor ve çok para kazanıyor. Magalyan o kadar zengin oldu ki kendisi için büyük bir bina inşa etti ve alınlığına büyük harflerle *Arşin mal alan* kelimesini yazdı" (Fazlı, 2002: s.159).

Kendilerinin yaratamadıklarını kolay yoldan kazanmağa adet etmiş ermenilerin her türlü provokasyona başvurdukları belli bir gerçektir. Türk padişahlarının saray kütüphanesinden Cihanşah Hagigi'nin Divanı, Sultan II. Hamid döneminde kaybolur. Daha sonra Mısır ve İskenderiye kütüphanesine nakledilir. Oradan Londra'ya götürülen Divan'ın sorağı Harutyun Hazaryan'ın kütüphanesinden gelir. Hazaryan'ın vasiyetine göre, 1961'de Arapça, Farsça, Azerbaycan ve Türk dillerinde çok değerli 270 el yazması ile birlikte Mirza Cihanşah Hagigi'nin Divanı İravan Devlet Üniversitesine gönderilir. Hagigi'nin Farsça 78, Azerbaycan dilinde 61 gazel ve 16 rubai içeren Divanı, 1966` yılında İravan Pedagoji Enstitüsü'nde öğretmen olan bilim adamı Latif Huseynzade tarafından keşfedilir ve 12.500 adet tirajlı kitap halinde yayınlanır (YAZAR, 2017).

Kaynaklar, Fazıl İravani'nin *Gül ve Bülbül* ünün bir nevi Mirza Şafı Vazeh'in "kaderini" hatırlattığından bahsedilir. Vazeh önderliğinde Tiflis'te Azerbaycan ve Farsça okuyan Bodenstend'tin, beraberinde Almanya'ya götürdüğü "Hikmet Anahtarı" kitabının aynı kaderi yaşaması bir gerçek. Alman oryantalist Friedrich Bodenstedt, Mirza Şafı'nın şiir kitabıyla Tiflis'ten (1847) ayrıldığında, *Gül ü Bülbül* Almanya'da arka arkaya iki kez yayınlanmıştı (1834). Her iki eser de 18 yıl aralıkla Almanya'da yayınlanır. Bu tür olayların varlığı, Fazıl İravani'nin *Gül ve Bülbül* adlı eserinin de aynı kaderi yaşaması fikrini mümkün kılarsa da, gerçek bu ki, J.V. Hammer tarafından çevrilen *Gül ü Bülbül* Fazıl İravani'nin *Gül ve Bülbül* eseri değil. Geghamyan tarafından tercüme edilen ve iki dilde yayınlanan eserin İslam filozofunun *Gül ve Bülbül* ü olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat bu Hammer'in Almanca'ya çevirip yayınladığı eser Fazıl İravani'nin *Gül ve Bülbül* eseri değil. Kaynağı daha çok İran edebiyatı olduğu zann edilen *Gül ve Bülbül* konusuna aşına olan Fazıl İravani'nin *Gül ve Bülbül* eserini yazmasından doğal bir şey olamaz. Kaynaklarda, bahis edildiği gibi, Fazıl İravani'nin sembolik olarak "aşık meşuk" ifadesi *Gül ve Bülbül* motifli eseri olmuş ve Matendaran'da (ABDULLAYEVA, 2019: s.28) saklanan *Gül ve Bülbül* ün el yazması Geghamyan tarafından ermenice ve rusça'ya çevrilerek iki dilde yayınlanmıştı (ABDULLAYEVA, 2019: s.28). Not edelim ki, Fazıl İravani'nin eserini tercüme etmek o kadar kolay olmamalı. Bunun için önce Türk dilini çok iyi bilmek gerekiyor. Araştırmalar, Hosens Markar Geghamyan'ın Türkçeyi çok iyi bildiğini ve hatta "1819' yılında St.Petersburg'da İsa hakkındaki Ahdi-Agid'i ermeniceden Türkçeye özgürce çevirdiğini ve Hovser Hovannesian'ın matbaasında ermeni yazı tipiyle yayınladığını gösteriyor" (Kitabü t-təharət, 1301: s.204-208).

Fazıl İravani'nin Matendaran'da (28) tutulan *Gül ve Bülbül* öyküsünün el yazması ve Geghamyan'ın yayınladığı kitaplar elimizde olmadığından kesin bir söz söylemek imkansız. Fakat kaynaklar, Geghamyan tarafından iki dilde çevrilip yayımlanan eserin F.İravani'nin *Gül ve Bülbül* adlı eserinin (ÖZTEKİN, 2002: s.42-44; MUHAREMLI, 2017: s.100-102) çevirisi olduğunu söylüyor. Bazı kaynaklarda daha da ileri gidilerek, hiç bir araştırma aparmadan *Gül ve Bülbül* eserinin kahramanlarının isimlerinden: Şah Novruz, Şahbahar, Gulnara (Kitabü t-təharət, 1301: s.204), "kahramanların isimleri, olaylar bir kez daha anlatılan eserin yazarının Fazıl İravani'ye ait olduğunu teyit eder" (ABDULLAYEVA, 2019: s.182-87) hüküm verir. Söz konusu kaynakta Ş.Abdullayeveva'nın Edebiyat listesi`nde (Fazlı, Gül ü Bülbül, Akademi Kitabevi, İzmir 2002) verdiği eser, yanlışlıkla Fazıl İravani'ye atfedilmektedir. Ş.Abdullayeveva'nın Edebiyat listesi`nde verdiği eser, 16. yüzyıl Türk şairi Kara Fazlı'ya aittir ve 1834 yılında Almanya'da tarihçi Joseph von Hammer tarafından Almancaya çevrilerek yayınlanmış *Gül ü Bülbül* eserdir. Konuyu araştırmak için J.F.Hammer'ın çevirisinin dijital bir kopyasını elde ettik (HAKIKI, 1966). Bir taraftan da Fazıl İravani'nin *Gül ve Bülbül* çevirisine kavuşduğumuz için mutluyduk. Amacımız eski alfabede yazılan eseri Latin alfabesi ile bilim camiasına sunmaktı. Eserin kopyası bunu mümkün kılıyordu. Çünkü, kitapta tercümenin yanı sıra (HAKIKI, 1966: s. 3-106), Hammer ayrıca eserin orijinal el yazmasını da vermişti (HAKIKI, 1966: s.238). 1832-33'te değil, 1834'te yayınlanmış eserin ilk sayfasından Hammer`in çevirisini yaptığı ve yayınladığı *Gül ü Bülbül`ün Fazıl İravani`ye ait olmadığına* kanahet getirdik. Çünkü yazarın adı eserde açık açık yazılmış: "*Gül ü Bülbül` Fazlı Kara* (HAKIKI, 1966). Nasıl olur *Kara Fazlı`nın Gül ve Bülbül`ü Fazıl İravani'ye aid edilir, bununla da kalınmaz, "Rıfahi'nin Bülbülname`si, Fuzuli'nin edebi mirası, Azerbaycan efsanelerindeki bülbül ve gül motiflerinin benzerlik ve farklılıkları karşılaştırılır"* (ABDULLAYEVA, 2019: s.16; MUHAREMLI, 2017). Tabii ki Rifahi`nin, Fuzuli`nin eserleriyle karşılaştırılan Fazlı Kara`nın *Gül ü Bülbül menevisidir*. Adı geçen kaynakta (ABDULLAYEVA, 2019: s.187) yazılır: "Küçük bir mesnevi olan bu eserde Bülbül`ün Gül'e duyduğu aşkı şarkı söyleyerek vasıf etmesi diğer kuşları endişelendirir. Kuşlar Hz.Süleyman (as) şikayet eder. Hz. Süleyman bir adam gönderir ve bülbülü ona getirir. Bülbül kendini savunur, ona Gül'e nasıl aşık olduğunu, ilahi bir aşkla bağlandığını anlatır. Süleyman onu haklı çıkarır ve diğer kuşlara Bülbül'e dokunmamalarını emreder. Aynı motifler Fazıl İravani'nin *Gül ve Bülbül* adlı eserinde de kullanılmıştır (ABDULLAYEVA, 2019: s.187). Araştırmacı dikkatsizliğinden Fazlı Kara'nın eseri F.İravani'nin eseri olarak incelenir. Sonuçta, J.V.Hammer'ın çevirisinden bahseden araştırmacılar,

en azından çalışmanın dijital bir kopyasını (PDF) elde etmek için modern teknolojinin avantajlarından yararlanabilirlerdi. O zaman kaynaklarda bu hata tekrarlanmazdı.

Fazlı Kara ve Gül ü Bülbül” menevisi Gül ile Bülbül arasındaki aşk, Doğu ve Batı edebiyatında yaygın bir temadır. 13.yüzyılda Fars edebiyatının etkisiyle Türk edebiyatında bağımsız olarak görülmeye başlayan bu konu, Türk dünyası ve Türk kültürü ile her zaman bir bütün ve güncel olmuştu. Ortak bir edebi motif olarak İznikli Bekayi, Gazi Giray han, Muhammed Ebu Salahi ve diğerleri. Şairler ve yazarlar Gül-Bülbül konulu eserler yazmışlar. İsmail Hikmet Ertaylan, Gazi Giray Han'ın hayatı ve eserleri üzerine yaptığı araştırmada Giray Han'ın Gül ü Bülbül adlı eserinden az da olsa anlatır (CANIM, 2000: s.62). Oysa Osmanlı edebiyatında adını *Gül ü Bülbül* mesnevisi ile ölümsüzleştirilen şairlerin en ünlüsü 16. yüzyıl şairlerinden olan Fazlı Kara'dır (1520- 1564). Bazı kaynaklarda “Mehmed, bazı kaynaklarda Ali olarak geçen” (ÖZKAT, 2005: s.81; KARIMOV, 2014: s.525-562) "şairin adının Muhammed Ali olması kuvvetle muhtemeldir. Siyah olduğu için Kara (Kara) Fazlı denilmiş. Aynı zamanda İstanbul'da bir saray ailesinde doğduğu için Saracazade (ÖZKAT, 2005: s.81) lakabıyla da anılmaktadır. “Uskuplu şair Riyazi'den edebiyat dersi almış ve Farsça öğrenmiş Fazlı, aynı zamanda Halvati mezhebinin bir üyesiydi ve Zarifi Hasan Efendi'nin (ÖZKAT, 2005: s. 81) yönetiminde mistik bir akılla büyümüşdü. Şair Zati'nin öğrencisi olan Fazlı, 1530` yılında hocasının kendisini Sultan Süleyman'ın düzenlediği meşhur sünnet düğününde sunmasıyla ünlenmiş ve daha sonra Şehzade Mehmet, Şehzade Mustafa ve II.Salim'in divanının katipi (reisulkuttab) olmuşdu (GAZIYEV, 2009: s.533; CANIM, 2000: s.597-598).

“Tezkireciler, bir şair olarak sitayış ettiği Fazlı'nın Divan`ı olduğunu ve Divanı`nın ideal bir derleyici ve kusursuz bir divanın en tepesinde olması gereken bir kaide ile başladığını söylerler” (15,s.535). Latifi şöyle yazar: “Eşar-ı kesireye malik sahib-i tab u kabil-i şan ve müellif-i kitab u divan...” (7,s.432). Ancak Fazlı'nın günümüze ulaşan tek eseri *Gül ü Bülbül`dür*. Eser metninin bilimsel bir baskısını hazırlamak için Gencay Zavotçu, Nezahat Öztekin ve karşılaştırmalı olarak Mustafa Özkan, Nilüfer Tanc, Gencay Zavotşu; Nezahat Öztekin (ÖZKAT, 2005; ZAVOTÇU, 2002; ZEYNALOV, 1999; ÖZKAN, 1996; VEKIL, 1972) tarafından incelenmiştir.

Eserin *J.V.Hammer* tarafından Almanca çevirmesi ve basımı, E.J.*Gibb`in* Batı`lı meslektaşlarıyla karşılaştırması, *De Sugny'nin* eserin bazı bölümlerinin Fransızcaya çevirmesi (BANARLI, 2011) ve *Dora D'istria'nın Osmanlı'da şiir* adlı kitapında *Gül u Bülbül'e* bölüm ayırması (ERTAYLAN, 1958) vb. eserin değerine değer katmış. Tekrarlar olarak kolayca ifade

edilebilen edebiyat tarihi kitaplarında (aynen Azerbaycan kaynaklarında Fazıl İravani'nin Gül ve Bülbül'ü hakkındaki tekrarlar gibi) Batı'lı bilim adamları Fazlı'nın Gül ü Bülbül'ünü övmüşler (HAMMER, 1834: s.86-87; CANIM, 2000: s.597-99; KÖPRÜLÜ, 1988: s.320; Sardarniya, 2001: s. 310). Şair, *Gül ü Bülbül* mesnevisini Şehzade Mustafa'ya ithaf etmiştir. Hatta bir şah oğlu Gülün Kanuni'nin oğlu Mustafa ile derviş huylu bülbülün kendisi, şairin ve Gül'ün partisindeki çiçeklerin şehzadenin arkadaşı olabileceğini düşünenler bile var.

Gül ü Bülbül menevisinin içeriği Mesnevi'nde bir bahçe anlatılıyor. Tarikat mensubu Fazlı, Gül ü Bülbül'ü Bismillah ile başlıyor. Bismillah'taki her harfi bir çiçeğe¹ benzetir:

Qəddi-bismillah oldu, eylə niqah

Gülbəni-gülşən kəlamüllah.

Gülşən can ilə zibadır

Bülbül dil ilə qüyadır.

Oldu hər hərfi birqüli-rəngin

Buldu zinət ilə gülşən din.

“Ba”si bağı-bədayənin biridir

Gülşən cənnətimin güli-təridir.

“Mim”i üstündə”sin”sultanı

Qönçə ağzında jalə dəndanı.

“Əlif”i sərvi-bağı rəhmətdir

Qönçeyi-zanbağı hidayətdir.

“Zam”i kəmənduh al dövlət var

Oldu bağ ona da zülfi-nigar (HAKIKI, 1966: s.106).

“Rum ölkesine hakim olan Bahar Şah, emsalsiz derecede güzel olan oğlu Gül'ü eğitimini tamamladıktan sonra Gülşen şehrine vali tayin eder ve Lala, Nargis, Susan, Sunbul, Sarvi, İrmag, Meltem ve Jale'yi onu hizmetine verir. Gül yardımcıları ile birlikte eğlenip hoş vakit geçirirken bir gün İrmak kenarında suda yüzünün eksini görür ve ona meftun olup gururlanır. Meltem'i çağırarak alemde kendisi gibi bir güzelin bulunup bulunmadığını öğrenmesini emreder. Meltem tüm dünyayı

¹ Örnek verdiğimiz dizeler J.V.Hammer'ın çevirisinden alınmıştır.

Makale boyunca mesneviden alınan ve parantez içinde numaraları belirtilen beyitler Nezahat Öztekin'in haz., Fazlı, **Gül ü Bülbül**, Akademi Kitabevi, İzmir 2002; Banarlı Nihad Sami (2011), *Türk edebiyatı tarihi*. C.1, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay. s.597-598; eserin içeriği Özkan, Mustafa'nın (1996), Şair Fazlı ve Gül ü Bülbülü//*İlmi araştırmaları* 3, İstanbul, s.84-86; çalışmasından aktarılmıştır

dolaşıyor ama Gül'e benzer kimseyi göremez. Böyle dolaşırken bir gün hazin hazin öten Bülbüle rastlar. Ezelden aşık olan Bülbül, dert içinde inleyip durmakta, fakat kime yandığını kendi de bilmemektedir. Meltem Gül'ün güzelliğini anlatınca Bülbül, ona aşık olur. Meltem Bülbül'ü bu sevdadan vazgeçmeye çalışırsa da buna muvaffak olamaz. Meltem, Bülbül'den ayrılarak Gül'ün yanına döner ve gördüklerini ona anlatır. Bu esnada Bülbül de aşk dertinden hastalanıp perişan bir hale düşer. Sonunda sevdiğinin yanına gitmeye karar verir. Yolculuğu esnasında Irmak'la karşılaşır. İrmak, Bulbul'e bu yolculuğunda klavuzluk yapar. Nihayet Gülşen şehrine gelirler. Burada Irmak, Bülbül', Serv ile tanışır. Servi daha önce Bülbül'ün babasının hizmetinde çalıştığı için Bülbül'ü tanır ve ona izzet ikram gösterip başı üstünde yer verir. Serv'in başı üstünde yer bulduktan sonra Bülbül, yanık yanık feryatlarla dertini Gül'e anlatmağa çalışır, fakat feryadını kimse duymaz. Karanlık geceye seslenir, ay doğunca ona hitap edir, seher olunca dertini Gül'e anlatması için güneşe seslenir, heç birinden fayda olmayacağını anlayınca, yüzünü Hakk'a çevirir ve O'na yalvarır. Bunun üzerine Gül Bülbül'ün feryatını duyar ve merak eder. Nergis vastasıyla sesin sahibinin kim olduğunu öğrenince susmasını isöyler. Bu defa Bülbül dertini içine atıp sessizce inler.

Bir gece Gül, Gülşende eğlenirken Bülbül uzakdan onu seyreder. Sonunda dayanamayıp Gül'e bir mektup yazar ve Nergis'le gönderir. Gül bu mektuba vaslı müjdeleyen bir mektupla cavab verir. Bu haberi alan Bülbül sevince ötmeğe başlar. Fakat kıskanç ve fitneci Süsen hemen Diken'in yanına gider. Diken Bülbül'ü yaralayıp tehtit eder ve Gülşen'den uzaklaştırır.

Bunu öğrenen Gül, Diken'e kızar ve Bülbül'e iyi davranmasını söyler. Bunun üzerine Diken Şah Bahar'a gedib şikayette bulunur. Şah Bahar Bülbül'ü yakalatıp bir kafese haps eder. Bu sırada şarkdan Şah Temmuz adlı bir hükümdar Gülşen şehrine saldırarak onu le geçirmek ister. Önce Badi -Semum ile Bahar Şah'ı tehtit eder, sonra komandanlarından Şemsi-Münir gelerek Gülşen şehrini zapt eder. Bahar Şah Gül'ü de beraberine alarak bilinmeğen bir tarafa kaçar. Şah Temmuz da ülkesine döner. Bir müddet sonra şimaldan gelen Hazan Şah Gülşen'i boş görünce oraya yerleşir. Fakat o da Gülşen'e sürekli hakim olamaz. Mağripten gelen Şah Şita Gülşen'i hakimiyetine alır. Bahar Şah güneyde akrabası olan Nevruz'un yanına gitmişti. Bir müddet sonra Nevruz'la birleşip Gülşen'e saldırır ve tekrar ele geçirir. Bahar Şah yeniden Gülşen'e hükümdar olur. Gülşen ehli yine eskisi gibi zevk u sefa sürmeğe başlar. Bu arada Gül, Bülbül'ü hatırlayıp Meltem vasıtasıyla artık gam çekmemesini, vasla layik olduğu müjdesini gönderir. Kafes içinde inleyen Bülbül bu müjdeyi duyunca çok sevinir. Sonra Gül de Bülbül'ü ziyarete gelir ve Bülbül'ün

serbest bırakılıp Gülşen'e dönmesini sağlar. Gülşen'e dönen Bülbül, Serv`de yerleşir. Gül meclisine Bülbül`ü de davet ederek birlikte ayş u işret ederler. Böylece, Gül ile Bülbül birleşir. Ne var ki, bu dünya fani olduğundan bu visalde de beka olmar. Bütün gelip geçenler gibi, Gül ve Bülbül de bahtın kahrına uğrayarak faniler kafilesine katılırlar” (ÖZKAT, 2005: s.84-85).

Fazlı, Gül ü Bülbül`de kişileştirilmiş her karakterin soyut bir kavramla eşdeğer olduğunu belirtir. Gül ruhu, Bülbül kalbi, Gülşen bedeni (beden), Nergis gözü, Meltem nafsi, Selvi gerçeği, Irmak saflığı, Jale aşkı, Süsen cesareti, Menekşe sadeliği, Lala sonsuz aşkı, Sunbul kıskançlığı, Diken nefret ve kibiri, Şah Temmuz gazapı, Hazan Şah şehveti, Şah Şita fesatı, Nevruz Şah yaşam dünyasındaki aydınlığı ifade ediyor. Fazlı'nın Gül ü Bülbül`ünün dili basit, üslup ve ruh olarak özgündür. Şair, kendisi bunu şöyle ifade eder:

Kimseden istiare itmemişem,
Kimse getdüğü yola getmemişem.
Her ne ise eğer hata vü sevab
Akl-i pakümden oldu fethül-bab (ÖZKAT, 2005: s.86).
Şair eserin Tanrıya hitap kısımlarında yazır;
Cilve kıldın cemail-i hübandan
Zahir etdün cemalüni andan
Ayn-ı aşıkdan oldun ey Kadir
Yine kendü cemalüne nazır (CANIM, 2000: s.598).

Tarikat (halveti) mensupu şair, İran ve Türk Edebiyatında uzun zamandır süregelen tasavvuf inancına yeni bir ifade verir; Her yerde ilahi güzelliği aradığını basit bir dille ilan eder:

Mescide sanma hayr için varuram
Ru-yı dildarı seyr için varuram (CANIM, 2000: s.598)
Və ya; Seni görsün ne yana baksa gözüm
Olsun ismin senin dilimde sözüm (CANIM, 2000: s.598).

Fazlı`nın, sevgiliye güle hitabı az da olsa “Fuzuli`nin “Leyla ve Mecnun'unu hatırlatır:

Beni redd etme şefkat et ey gül
Güle lazım. değil midir bulbul (CANIM, 2000: s.598).

Eserde çok süslü, çok feerique (peri) sahneleri; ney ve ceng gibi sazlar, insan olarak resmedilmiş (kişiselleştirilmiş); güller, menekşeler, nergisler, zambaklar ve laleler gibi çiçekler; Nasim ve Serv gibi varlıklar, yanı sıra neşe ve saflık meclisleri anlatılır:

Kıldılar yine işrete ahenk
Yine geldi figane nay ile çenk
Ehl-i bağ aldı saz ele saf saf
Gonce ney tutdu naz ile gül def
Hem benefşe eline çeng aldı
Bülbül afaka velvele saldı
Aldı siüsen eline müskar
Kobuzun Lale aldı tutdı kenar

İçdller cam-ü nabü lezzet ile
Öpdüler lal-1 yari fırsat ile
Bülbül olub safa ile sermest
Nale eylerdi şevk ile peyvest
Gülden erüb dımağa büy-ı vefa
Mes t elub şevk ile iderdi sada

Verüp el çün zamanede fırsat
İkilik gitdi buldılar vahdet
Bir yere geldi aşk maşuk
Cümle bir oldı sabık u mesbük
Subha-dek ayşı nuş edüb elhak

Verdiler bezm-i işrete revnak (CANIM, 2000: s.597-598).

Tasavvufta beden geçici, can ölümsüzdür. Fazlı, tasavvuftan farklı olarak, her şeyin geçici olduğunu vurgulayarak mesnevisini sonlandırır, eserinde ruhun ölümsüzlüğünden bahsetmez.

Sonuç. Böylece, Osmanlı tarihçisi J.V.Hammer 1834 yılında "Flower and Nightingale, das ist Ros und Nachtigall" adıyla Almanca'ya, bazı kısımları W. Gibb tarafından İngilizceye, De Sugny tarafından Fransızcaya çevrilerek yayınlanmış *Gül ü Bülbül Fazıl İravani`nin Gül ve Bülbül eseri değil*. Hammer`in çevirisini yaptığı veyayınladığı *Gül ü Bülbül* eserinin yazarı 16. yüzyıl Türk şairi Fazlı Kara'dır. J.V.Hammer'ın 1934`yılında yayınladığı *Gül ü Bülbül* eserinin yazarının adı kitapta açık açık Fazlı Kara olarak yazılır. Öte yandan Arşak Çobanyan`ın, yurt dışında yaşayan ermenilerin lehçesine çevirerek Anahid dergisinin ilk sayısından başlayarak (1. sayısından 12.

sayısına kadar) kısımlar halinde 1900` yılında yayınladığı, eserin sonunda ve son sayfasında (249) ve Gül`ün ve Bülbül`ün kaynağı başlığı altındaki sansasyonel haber çelişkilidir. Kaynaklarda, Anahid dergisinde yayınlanan eser Fazıl İravani`ye aid edilse de, Hammer`in çevirisini yaptığı eserin Fazlı Kara'nın Gül ü Bülbül`ü öldüğü bir gerçek. İhtimal ki, Fazlı ile Fazıl adlarının benzerliği ve eserlerin aynı adda olması kafa karışıklığına neden olmuş. Kaynaklarda herhangi bir araştırma yapılmaksızın Gül ü Bülbül (Kitabü t-təharət, 1301: s.203-204; MUHAREMLI, 2017: s.195; Kitabü t-təharət, 1301: s.203-204; ÖZTEKİN, 2002: s.44; ABDULLAYEVA, 2019: s.186 vb.) adlı eserin Fazıl İravani`ye ait olduğu, Gül ve Bülbül`ün Le Vaya de Floribal tarafından Fransızcaya çevrilip Paris'te (1826), az vakitte eserin Joseph von Hammer tarafından Almancaya çevrilerek iki defa ve yüksek trajla 1832-1833'de yayınlanması (HAKIKI, 1966) tekrarlanmış. Yazarların isimlerinin benzerliği ve eserin aynı adda olması kafa karıştırırsa da, Fazlı Kara'nın eseri mesnevi, Fazıl İravani'nin eseri tür açısından bir hikâye. J.V.Hammer`in değil, H.M.Gegamyan`ın çevirdiği ve iki dilde yayınladığı Gül ve Bülbül eserinin Fazıl İravani`nin olması fikri daha güçlüdür. Kanahetimizce, El yazması kadim yurt yerimiz olan İravanda - Matendaran'da korunduğundan ve St. Petersburg'da (1812) iki dilde yayımlanan eserin Rus arşivlerinde aranması daha doğru olabilir. Akabinde aslen İravan`dan olan Fazıl İravani`nin eserinin Hammer tarafından değil, H.M.Geghamyan tarafından çevrilmiş olması fikri daha ikna edici.

Fazlı Kara'nın *Gül ü Bülbül mesnevisi*, Türk ve Batı`lı araştırmacılar tarafından en çok övülen, araştırılan eserlerden biridir. Kanahetimce, Fazıl İravani`nin Gül ve Bülbül`üne dair araştırmalar bundan sonra J.W. Hammer'ın bilinen çalışmaları üzerinde değil, diğerleri; St. Petersburg'da, Paris`te, Fresnan`da yayınlanan çalışmalar üzerine ve karşılaştırmalı olarak yapılmalıdır. Bu çalışmalar farklı çeviriler de olabilir. Hammer'ın çevirisi Fazlı Kara`ya ait olduğu gibi, diğer çeviriler de Fazıl İravani`ye ait olabilir. Ünlü ilim adamı, kamusal ve siyasi figür, Kafkasya`nın II. Şeyhülislamı Fazıl İravani'nin zengin ilmi mirasını ve yaratıcılığını incelemek önemlidir.

KAYNAK

1. ABDULLAYEVA, Şahnaz (2019), Oscar Wilde'ın "Bülbül ve Gül" masalındaki doğu motifleri // Filoloji meseleleri Dergisi, Say: 7. – S. 182-186
2. AGAH, Sırrı Levend (1973), Türk edebiyat tarihi. – Ankara. I. – 140 s.
3. AYVAZOĞLU, Beşir (1999), Güller Kitabı. 5. baskı, İstanbul, Ötüken Yay.
4. Azerbaycan kitabı (bibliyografya). Cilt I 1780-1920. – Bakü, 1963
5. BAKIRCI, Fatih (2015), Türk dünyasında ortak bir tema: gül ve bülbül// Uluslararası Uygur Araştırma Dergisi.

6. BANARLI, Nihad Sami (2011), Türk edebiyatı tarihi. C.1, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay. s.597-598
7. CANIM, Rıdvan (2000), Latifi, Tezkiretü` ş-Şu`ara ve Tabsiratu` n-Nuzama (İnceleme-Metin), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.
8. DORA, D'istria (1982), Osmanlılarda Şiir (çev. Semay Taneri, Havass), İstanbul, s. 40-46.
9. ERTAYLAN, İsmayil Hikmet (1958), Gazi Geray Han, Hayat ve Eserler. İstanbul, s. 50, 62
10. ALIYEV, F., HASANOV U (2007), İravan hanlığı. Bakü: Doğu-Batı Yay.
11. Fazlı, (2002). Gül ü Bülbül. – İzmir: Akademi Kitabevi.
12. Gibb, E. J. Wilkonson (1999), Osmanlı Şiiri Tarihi, (A History of Ottoman Poetry), (çev. Ali Çavuşoğlu), C. III, Ankara, Akçağ Yay. inları,
13. HAMMER, J.F (1834), Gül ü Bülbül das ist Rose und Nachtigall. Fazlı <Kara>Pest, Universitats – und Landtsbibliotheks Sachsen-Anhalt, Sondersammelgebietes Vorderer Orient Digital Library
14. HAKIKI, Cihan Şah (1966). Şiirler. Bakü: Azərneşr Yay.
15. YAZAR, Sadık (2017), Kara Fazlının eserlerine dair yeni bilgiler Divan ədəbiyyatı Araşdırmaları Dərgisi, Say:18, İstanbul, s. 525-562
16. KARIMOV, Babek (2014), On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan biliminin gelişmesinde İravan aydınlarının rolü // Bakü Üniversitesi Haberleri Dergisi, Say:2, s.201-208
17. Kitabü t-təharət (1301), Yazarı Fazıl İravanî. Hattat: Muhammed Tebrizi. Tebriz. 186 s. (Fars dilinde).
18. KOCATÜRK, Vasfi Mahir (2016), Büyük Türk Edebiyatı Tarihi Başlangıçtan Bugüne Kadar Türk Edebiyatının Tarihi, Tahlili ve Tenkidi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yay.
19. KÖPRÜLÜ, Fuad (1988) “Fazlı”, İslam Ansiklopedisi, C. 4, MEB, İstanbul
20. GAZIYEV, Yusif. (2009), Ermeni meselesi: yalanlar gerçekler. Bakı: Nurlar Yay.
21. MAMMADOV, İsrail (2002), İravan defteri. Bakü: Adiloğlu Yay.
22. MAMMADOV, Eyneddin (2018), İrəvandan başlanan yol. Bakü
23. MAMMADLI, Hüseyinkulu (2005), Qafqazda İslam və şeyxülislam. Bakü, MBM Yay.
24. MUHAREMLI, Ziyeddin (2014), “Fazıl İrəvani” kimi tanınan Ayatollahul-uzma Molla Muhammed İbn Muhammed Bağır/Filoloji meseleleri Dergisi, Say: 3, s.357-360
25. MUHAREMLI, Ziyeddin (2017), İravan edebi muhiti (1800-1920' lu yıllar) Doktorluk tezi, (El yazısı hukukunda) Bakü
26. MİHRELIYEV, Eybalı (2000), İravaniler. Bakü, Çarşıoğlu Yay.
27. MUSTAFA, Nazım (2020), İrəvan şəhəri. Bakü: Red N Line MMC Yay.
28. NAZIM, Mustafa // www.iravan.info/ebedi_muhit.html
29. Nizam Betül Sinan (2010), Divan şiirinin alegorik aşık ve maşuklarından gül ü bülbül//Turkish studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/3 Summer s.462-478
30. NURULLAYEV, Hacı Fuad (2014). Şeyhülislam Zirvesi: Hacı Allahşükür Paşazade. Bakü: Nurlar Yay.
31. ÖZTEKİN, Nezehat (2002), Fazlî, Gül ü Bülbül, İzmir: Akademi Kitabevi yay
32. ÖZKAN, Mustafa (1996) “Gül ü Bülbül”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 14, TDV, İstanbul,s.478
33. ÖZKAN, Mustafa (1996), Şair Fazlı ve Gül ü Bülbül//İlmi araştırmaları 3. – İstanbul, s.84-86
34. ÖZKAT, Mustafa (2005), "Kara Fazlı'nın Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı:İnceleme-Tenkitledi Metin" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,
35. RAHIMOV, Natik (2009), Alimlər və xadimlər Fazıl İrəvani. Fazıl İrəvani-İslam Times. islamtimes.org, 2009, Story Code:1033, Erişim tarihi:24 Şubat,2009
36. Azərbaycan alimlərinin həyatı (2015). //Ayətullah əl-uzma Şeyx Məhəmməd İrəvani // İslam Marifi Dergisi. Rizvan.Net.
37. SABUNCU, Zeynep (2000), “Gelibolulu Mustafa Alinin Mihr ü Mah Mesnevisi”// Journal of Turkish Studies Agah S.L. Hatıra Sayısı, III, sy. 24/III s. 301. 26 agm., s. 297. 27 agm., s. 298.

38. ŞENTÜRK, Ahmet Atilla-Kartal, Ahmet (2004), Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Dergah Yay.310
39. Sardarniya, Sahin (2001), İravan müslüman yurdu olmuştur. Tahran.Zofa. Fars dilinde
40. TANÇ, Nilüfer (2009), Rifaidən Oscar Uayld Gül ve bülbül// A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 39, Erzurum, Prof. Dr. Hüseyin AYAN Özel Sayısı, TAED 39, s.967-987
41. VEKİL, Ali (1972), Matenadaran ve Azerbaycan edebiyatı // “Azerbaycan” Dergisi, Sayı: 9, s. 183-185
42. ZAVOTÇU, Gencay (2007), “Bir Ölümün Yankıları ve Yahya Bey Mersiyesi”// Erzurum, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s. 33, s. 69-80
43. ZAVOTÇU, Gencay. (2002). Türk Edebiyatında Gül ve Bülbül. Türkler // Yeni Türkiye Yay., s. 896-902, Ankara
44. ZEYNALOV, Ekber (1999). İravan aydınları. – Bakü: Oğuz eli Yay.